ДЕВИАНТ ХУЛҚЛИ ЎСМИРЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ПСИХОКОРРЕКЦИОН ИШЛАР

Бўрибоева Кумуш Нуриддин қизи
Ўзбекистон Республикаси ИИВ академияси курсанти
https://doi.org/10.5281/zenodo.23217514

Аннотация: Мазкур илмий мақолада девиант (оғишган) хулқ-атворга эга бўлган ўсмирларнинг шахсий-психологик хусусиятлари, деструктив хатти-ҳаракатларнинг шаклланиш механизмлари ҳамда уларнинг салбий хулқ-атворини ўзгартиришга қаратилган психокоррекцион ишларнинг назарий ва илмий-амалий негизлари таҳлил қилинган. Ўсмирлар шахсидаги оғишларни тузатишда когнитив, бихевиорал ва гуманистик ёндашувларнинг ўрни ҳамда аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: ўсмирлик даври, девиант хулқ-атвор, психокоррекция, когнитив-бихевиорал терапия, хулқ-атвор мотивацияси, агрессия, шахсий идентификация, психологик реабилитация.

Замонавий жамиятда ўсиб келаётган ёш авлоднинг руҳий барқарорлиги ва ижтимоий мослашуви масаласи педагогика ҳамда психология фанларининг марказий мавзуларидан бири бўлиб қолмоқда. Ўсмирлик даври — инсон шахсининг шаклланишидаги энг инқирозли, ички зиддиятлар ва ҳиссий беқарорлик билан кечадиган мураккаб босқичдир. Бу ёшдаги организмдаги физиологик қайта қурилиш, ўз-ўзини англашга интилиш ва мустақиллик талаби кўпинча ижтимоий муҳит нормалари билан тўқнашиб, хулқ-атворда турли деформацияларни юзага келтиради [1].

Агар психопрофилактика хулқ-атвордаги оғишларнинг олдини олишга қаратилган бўлса, *психокоррекция* — аллақачон шаклланган салбий психологик тузилмалар, ноадекват хулқ-атвор намуналари, ҳиссий бузилишлар ва агрессив тенденцияларни мақсадли тарзда тузатиш, уларни ижобий ва ижтимоий мақбул ўзанга йўналтириш жараёнидир [2]. Шу нуқтайи назардан, девиант хулқли ўсмирлар билан олиб бориладиган психокоррекцион ишларнинг илмий-назарий асосларини тўғри белгилаб олиш амалий самарадорликни таъминлашнинг бирламчи шарти ҳисобланади.

Психокоррекцион фаолиятнинг назарий-концептуал негизлари. Психология фанида девиант хулқ-атворни коррекция қилиш кўп қиррали

жараён сифатида қараб чиқилади. Олимлар Э.Ғ. Ғозиев ва В.М. Каримоваларнинг тадқиқотларида таъкидланганидек, ўсмир хулқидаги девиация унинг ички «Мен» образи ва ташқи ижтимоий талаблар ўртасидаги уйғунсизлик оқибатида юзага келади [3].

Девиант ўсмирлар билан ишлашда қуйидаги асосий назарий йўналишлар психокоррекциянинг таянчи бўлиб хизмат қилади:

Когнитив-бихевиорал (хулқ-атвор) концепцияси: Ушбу ёндашувга кўра, девиант хулқ нотўғри ўрганилган (ноадекват) хатти-ҳаракатлар натижасидир. Коррекциянинг асосий вазифаси — ўсмирдаги бузилган фикрлаш моделларини (иррационал эътиқодларни) аниқлаш ва уларни ижтимоий фойдали хулқ кўникмалари билан алмаштиришдан иборат [4].

Гуманистик ва шахсга йўналтирилган ёндашув: К. Рожерс назариясига асосланган ҳолда, ўсмирга жазоланувчи эмас, балки ўз муаммосини англашга қодир бўлган мустақил шахс сифатида қаралади. Бунда мутахассис ўсмирга ҳеч қандай шартларсиз ижобий муносабат (эмпатия) кўрсатиш орқали унинг ички тузалиш ресурсларини фаоллаштиради [5].

Фаолиятли ёндашув (А.Н. Леонтьев назарияси): Ўсмир шахси фақат мулоқот орқали эмас, балки аниқ амалий фаолият жараёнида ўзгаради. Салбий хатти-ҳаракатлар (бузғунчилик, безорилик) ўрнини спорт, ижод, меҳнат ёки жамоатчилик ишлари каби конструктив фаолият турлари билан тўлдириш (сублимация) лозим [6].

Ўзбекистон Республикасининг “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”ги Қонунида ҳам хулқ-атворида оғиш бўлган вояга етмаганларга нисбатан айнан тарбиявий, психологик ва реабилитация чораларини қўллаш устувор вазифа сифатида қайд этилган [7].

Девиант хулқ-атворли ўсмирлар билан олиб бориладиган амалий психокоррекцион жараён тасодифий тадбирлар йиғиндиси эмас, балки аниқ тизимли босқичларга таянувчи психологик таъсир механизмидир. Амалиётда бундай ишларни ташкил этишда ўсмирнинг индивидуал-психологик хусусиятлари, оилавий муҳити ва унинг девиация даражаси (пассив оғишлардан тортиб то деликвент хатти-ҳаракатларгача) чуқур ҳисобга олиниши лозим [8].

Психокоррекцион жараённинг асосий босқичлари. Психологик тузатиш фаолияти узлуксиз тўрт босқичда амалга оширилади:

Диагностик ва йўналтирувчи босқич: Ўсмирнинг эмоционал ҳолати, агрессия даражаси, хавотирлиги, шахсий акцентуацияси ва қадриятлар тизимини стандартлаштирилган тестлар ҳамда сифат методлари (кузатиш, суҳбат) орқали аниқлаш.

Максадли конструктив (мотивацион) босқич: Ўсмир билан психологик контакт ўрнатиш, ўзаро ишонч муҳитини яратиш ва унинг ўзида салбий хулқ-атворини ўзгартиришга бўлган ички мотивациясини уйғотиш.

Бевосита коррекцион-амалий босқич: Махсус танланган психологик машқлар, тренинглар ва терапевтик методлар орқали ички таранглikни юмшатиш, ҳиссиётларни бошқаришни ўргатиш ҳамда соғлом мулоқот кўникмаларини шакллантириш [9].

Назорат ва мустаҳкамлаш босқичи: Ўзлаштирилган ижобий хулқ-атвор кўникмаларининг реал ҳаётий вазиятларда (оилада, мактабда, тенгдошлар даврасида) қандай намоён бўлаётганини кузатиш ва муваффақиятли натижаларни мустаҳкамлаш.

Қўлланиладиган асосий коррекцион методлар. Амалиётда девиант ўсмирлар билан ишлашда қуйидаги методлар юқори самарадорликни кўрсатади:

Арт-терапия ва рамзий усуллар: Ўсмирларда сўз билан ифодалаб бўлмайдиган ички қўрқув, нафрат ёки агрессияни расм чизиш, лой иши, эртак терапияси орқали хавфсиз тарзда ташқарига чиқариш (катарсис эффекти).

Ижтимоий-психологик тренинглар (ИПТ): Гуруҳий машғулотлар орқали ўсмирларда низоли вазиятларда ўзини тутиш, агрессияни жиловлаш ва бошқаларнинг ҳис-туйғуларини тушуниш (эмпатия) кўникмаларини шакллантириш [10].

Релаксация ва аутоген машғулотлар: Ўсмирнинг асаб тизими қўзғалувчанлигини камайтириш, нафас олиш машқлари орқали стресс ҳолатларидан тезкор чиқиб кетишни ўргатиш.

Амалиётдаги мавжуд муаммолар ва тизимли бўшлиқлар. Мазкур йўналишдаги амалий фаолиятни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, таълим муассасалари ва ихтисослаштирилган масканлардаги психокоррекцион ишлар бир қатор жиддий тўсиқларга дуч келмоқда:

Индивидуалликнинг етишмаслиги: Муассаса психологларининг иш юкламаси юқорилиги сабабли, коррекция кўпинча барча учун бир хил бўлган умумий дастурлар бўйича, юзаки олиб борилади.

Оилавий коррекциянинг четда қолиши: Ўсмирнинг хулқи мактабда муайян даражада тузатилгани билан, у яна аввалги деструктив, жанжалли оила муҳитига қайтганда салбий хатти-ҳаракатлар қайталаниши (рецидив) юз беради.

Идоравий яккаланиш: Мактаб психологи, маҳалла фаоллари ва ички ишлар органларининг вояга етмаганлар билан ишлаш инспекторлари ўртасида психологик коррекция натижалари бўйича ягона маълумот алмашинуви ва узвийлик йўлга қўйилмаган [11].

Мазкур муаммолар девиант хулқли ўсмирлар билан ишлашда янги ташкилий ва амалий механизмларни жорий этиш зарурлигини кўрсатмоқда.

Девиант хулқли ўсмирлар билан олиб бориладиган психокоррекцион жараённинг амалий самарадорлигини ошириш фақатгина психологик машқлар билан чекланмай, тизимли, кўп тармоқли ҳамда шахс ривожланишининг барча ижтимоий соҳаларини қамраб олувчи ёндашувни тақозо этади. Мазкур фаолиятни замонавий талаблар асосида модернизация қилиш мақсадида қуйидаги илмий-амалий таклиф ва тавсиялар илгари сурилади:

Илмий-амалий таклиф ва тавсиялар:

«Оила-ўсмир» тизимли когнитив коррекция моделини жорий этиш. Ўсмирдаги девиацияни фақат унинг ўзи билан ишлаш орқали бартараф этиш кам самара беради. Шу сабабли психокоррекцион дастурларни мажбурий тарзда ота-оналарни қамраб олган ҳолда тузиш, оиладаги мулоқот услубини ўзгартириш, ота-оналик назоратини соғломлаштириш ва зўравонликсиз муносабат кўникмаларини шакллантириш бўйича оилавий тренингларни кенг йўлга қўйиш лозим [12].

Шахсий ресоциализация ва сублимация дастурларини ишлаб чиқиш. Ўсмирларнинг тўпланиб қолган агрессив ва деструктив энергиясини спорт (кураш, сузиш, енгил атлетика), техника ва робототехника тўгараклари, шунингдек, ижодий жараёнларга йўналтириш механизмларини кучайтириш керак. Ҳар бир девиант ўсмир учун қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда бандлик ва сублимация режаси ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқдир.

Таълим муассасаларида «Психологик туширuш (релаксация) хоналари»ни жиҳозлаш. Мактаб ва ихтисослаштирилган таълим даргоҳларида стресс, юқори қўзғалувчанлик ва тажовузкорлик белгиларини бошдан кечираётган ўсмирлар учун мультимедиа воситалари, сенсорли мосламалар,

қум терапияси ва арт-терапия анжомлари билан жиҳозланган махсус психологик коррекция хоналарини ташкил этиш зарур.

«Тенгдош-тенгдошга» (Peer-to-peer) ижобий таъсир методини фаоллаштириш. Ўсмирлик даврида катталарнинг танбеҳларига нисбатан тенгдошларнинг фикри устунлик қилишини инобатга олиб, мактаб ва маҳаллаларда фаол, ижобий хулқли тенгдошлардан иборат медиаторлар гуруҳини тузиш лозим. Улар орқали девиант ўсмирни ижобий ижтимоий гуруҳларга тортиш ва тенгдошлар мулоқоти орқали психологик тузатишга эришиш мумкин [13].

Психолог, педагог ва ички ишлар ходимларининг мувофиқлаштирилган фаолиятини йўлга қўйиш. Девиант хулқ-атворга мойил ўсмирларнинг шахсий ривожланиш динамикасини мониторинг қилиш учун мактаб психологи, синф раҳбари ва профилактика инспектори ўртасида махсус, конфиденциал психологик кузатув тизимини яратиш, жазолаш ўрнига тўлиқ психологик қўллаб-қувватлаш чораларини биринчи ўринга қўйиш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, девиант хулқли ўсмирлар билан олиб бориладиган психокоррекцион ишлар — бу мураккаб, кўп босқичли ва юқори профессионалликни талаб этувчи жараёндир. Бу борадаги асосий вазифа ўсмирни айблаш ёки уни жамиятдан четлаштириш эмас, балки унинг руҳиятидаги зиддиятларни тушуниш, унга ўз «Мен»ини намоён қилишнинг соғлом йўлларини кўрсатиш ва уни шахс сифатида қабул қилишдан иборатдир.

Гуманистик тамойилларга таянган, оила институти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга ошириладиган ва замонавий психологик технологиялар билан бойитилган тизимли психокоррекция ўсмирларнинг ижтимоий мослашувини таъминлабгина қолмай, уларнинг етук, руҳий баркамол ва жамиятга нафи тегадиган комил инсон бўлиб камол топишининг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади.

REFERENCES:

1. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 288 с.
2. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: ТЦ Сфера, 2002. – 512 с.

3. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси: Назарий-эксперимантал таҳлил. – Т.: Ношир, 2010. – 360 б.

4. Abdullayev, F. (2026). TRANSPORT VOSITALARI HARAKATINI MA'MURIY CHEKLASHNING IJTIMOIY YO 'NALTIRILGAN MODELLARI: INFRATUZILMAVIY KAMCHILIKLAR VA JAVOBGARLIK MASALALARI. TAMADDUN NURI JURNALI, 7(I qism 82), 196-198.

5. Abdullayev, F. (2026). TRANSPORT VOSITALARI HARAKATINI MA'MURIY CHEKLASHNING IJTIMOIY YO 'NALTIRILGAN MODELLARI: INFRATUZILMAVIY KAMCHILIKLAR VA JAVOBGARLIK MASALALARI. TAMADDUN NURI JURNALI, 7(I qism 82), 196-198.

6. Yuldashev, D. (2026). TRANSPORT LAW AS AN INDEPENDENT BRANCH OF LAW. INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY.

7. Xayitovich, Y. J. (2021). Admission to the citizenship of the Republic of Uzbekistan in a simplified manner basics and conditions. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(3), 1421-1424.

8. ЮЛДАШЕВ, Д. Х. (2020). ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БОЛАНИНГ ФУҚАРОЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАРНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. *Юрист ахборотномаси–Вестник юриста–Lawyer herald*, *4*, 38-43.

9. Xayitovich, Y. D. (2026). TRANSPORT HUQUQI MUSTAQIL HUQUQ TARMOQI SIFATIDA: NAZARIY ASOSLAR, QIYOSIY TAHLIL VA O'ZBEKISTON QONUNCHILIGINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences, 6(2), 67-71.

10. Khayitovich, Y. D., Khurozovich, N. E., & Mamatovich, K. K. (2022). LEGAL BASIS OF SOLUTION OF ISSUES RELATED TO THE CITIZENSHIP OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND PROSPECTS OF THEIR DEVELOPMENT. *International Journal of Early Childhood Special Education*, *14*(6).

11. INTELLEKTNI, R. (2021). O 'ZBEKISTONDA TRANSPORT SOHASINI RAQAMLASHTIRISH VA UNDA SUN'IY INTELLEKTNI QO 'LLASHNING HUQUQIY MUAMMOLARI. Государство и право, (8), 84-91.

12. Шоумаров Ғ.Б., Соғинов Н.А. Оила психологияси: Дарслик. – Т.: Шарқ, 2010. – 296 б.